

Milliy g'oya ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi 3-
bosqich talabasi

YULDASHEV ABDULAZIZNING

AN'ANAVIY MADANIYAT

mavzusida tayyorlagan

REFERATI

Ilmiy rahbar:

SH. AMIRXO'JAYEV

REJA:

Kirish.

- 1. Qadimgi Sharq madaniyatining vujudga kelish shart-sharoitlari.
Qadimgi Sharqliklar dunyoqarashi va tafakkurining o'ziga xosligi.*
- 2. Qadimgi Sharqdagi yirik madaniyatlarning (Misr, Mesopotamiya, Hind, Xitoy) o'ziga xosligi.*

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

KIRISH.

Qadimgi Sharq tsivilizatsiyasi va madaniyati vujudga keltirgan turli xalqlarning moddiy va ma'naviy faoliyatini o'rganish tebranishlar madaniy taraqqiyotning keyingi bosqichiga ko'rsatgan katta ta'siri to'g'risida muayyan tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Bu boshlang'ich jarayonsiz insoniyat madaniyatining keyingi barcha taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin.

Qadimgi Sharq tushunchasi, Sharq haqidagi hozirgi tasavvurlarga mos kelmaydi. Qadimgi Sharq shimoliy-sharqiy Afrika, Old Osiyo, Janubiy va Sharqiy Osiyoning juda keng xududlarini o'z ichiga olib, bu erda mil. avv. VII ming yillikdan boshlab insoniyat tarixida dastlabki tsivilizatsiya vujudga kela boshladi. Bu davrda Sharqda madaniy faoliyatning turli shakllari va sohalari vujudga keldi. Yozuv, adabiyot, san'at, fan, birinchi jahon dini buddizm paydo bo'ldi. Madaniyatning shakllanishi eng yirik daryolar – Nil, Dajla va Frot, Hind va Gang, Xuanxe va YAntsi vodiysida, ya'ni dehqonchilik rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar mavjud bo'lgan joylarda ro'y berdi. Xuddi shu joylarda dastlabki davlatchilik tuzilmasi, siyosiy, diniy va savdo markazi sifatida shaharlar, yozuv vujudga kelgan. Bu erda dastlab ma'naviy madaniyat ishlab chiqaruvchi mehnat faoliyatidan bevosita ajralib mustaqil faoliyatga aylanadi. Jamiyat hayotida alohida kishilar qatlami boshqaruv, ta'lim, ma'lumotlarni tebranishlar o'plovchi va uzatuvchi sohalarda shug'ullanuvchilar ajraladi va ko'payib boradi.

Misr, Mesopotamiya, Hind va Xitoy tsivilizatsiyalari eng ko'hna va yirik madaniyatlar edi. Bu madaniyatlar ta'sirida Urartu, Finikiya, Xett, Elam tsivilizatsiyalari shakllanib, insoniyat madaniyati tarixida sezilarli ta'sirga ega bo'ldi.

I.P. Veynbergning ta'kidlashicha, qadimgi Sharq madaniyati «ilk kashfiyotchi va asoschi sifatida ulkan missiyani» bajardi, yozuvni ishlab chiqish va davlatchilik poydevorini qurish, o'zining etnik, kasbiy, mulkiy va ijtimoiy ahvoli bilan farqlanuvchi kishilarning birga yashashlari uchun sharoit yaratdi. Agar boshqa madaniyatlar ibtidoiy va qadimgi Sharq madaniyatining tajriba va yutuqlaridan foydalangan bo'lsa, qadimgi Sharq madaniyatining o'zi esa ibtidoiylikning bir

tarzida shakllandi. Ibtidoiy muhitning ta'siri kuchli va doimiy bo'ldi. Ibtidoiy davrdan meros bo'lib mifologik fikrlash usuli, nutq va faoliyat o'tdi. Shu bilan birga qadimgi Sharq madaniyati namunalari o'z dunyosining «boshlovchisi», «yangiliklarini» o'ziga xos jiddiy his qildi. Misr, Mesopotamiya, Hind va Xitoy miflarida nafaqat «dunyoning yaratilish» (osmon, er, jonivorlar, inson) mavzui, balki, bu rivoyatlar olamida ibtidoiy dunyodan keskin farqlovchi «madaniyatlarning yaratilishi» mavzui ham katta o'rin egallaydi. «Enklar va koinot» (Mesopotamiya), tangri Ptax haqida (Misr), Xitoyning afsonaviy hukmdori haqidagi miflarda xudolar va ilk ajdodlar dehqonchilik va hunarmandchilik kashfiyotchilari, ilk shaharlar bunyodkori, davlatchilik va dini o'rnatuvchilar, qonun va yozuv ijodkorlari sifatida ya'ni, ibtidoiylikdan farqlanuvchi tsivilizatsiyaning barcha yutuqlarini yaratuvchilar bo'lib tasvirlanadi. Shuningdek, miflarda bir-biriga mos kelmaydigan, qarama-qarshi va bu ikki dunyoning dushmanligi mavzui ham tasvirlanadi.

Qadimgi Sharq xalqlarining urf-odatlar va e'tiqodlari haqida ma'lumotlar turli manba'larda, adabiyot va san'at yodgorliklarida saqlanib qolganki, bular bizning tasavvur dunyomizni keskin farq qiluvchi olamga boshlaydi. Qadimgi Sharq madaniyatining shakllanishida mifologik tafakkur katta rol o'ynagan.

Mifologik tafakkur – bu predmetlik hissiy, jonli tafakkur etarli rivojlanmagan mavhum tushunchalarga xos bo'lib, bunday tushunchalarni ishlatish va so'zda ularni ifodalashning sustligi va qiyinligidir.

1. Qadimgi Sharq madaniyatining vujudga kelish shart-sharoitlari. Qadimgi Sharqliklar dunyoqarashi va tafakkurining o'ziga xosligi.

Madaniy hayot, birinchi navbatda, ijtimoiy–siyosiy hayot ravnaqi belgisi va ayni paytda uzoq asrlar davomida shakllanadigan jarayon bo'lgani uchun Markaziy Osiyoning ijtimoiy - siyosiy tarixiga qisqacha to'xtalamiz va yuqoridagi manbalarga tayanamiz. Ammo har bir manbaning ma'lum davrdagi madaniyat tarixini o'rganishda o'z ahamiyati va mavqei bor.

Markaziy Osiyo tarixi miloddan oldingi davrlarda Xitoy yilnomalariga tayangan bo'lsa, Ko'k turk xoqonligi davrida o'z manbalariga ega bo'ldi. Markaziy Osiyo xalqlarining Ko'k turk xoqonligi davridagi tarixi ko'proq To'ba–xun xoqonligi davridan boshlanadi. To'ba-xun davlatida IV asrda yuzaga kelgan siyosiy vaziyat Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham yangi sahifani boshlab berdi. Bu siyosiy vaziyat asosan Xitoy imperiyasining tanazzuli va qayta tiklanishi bilan bog'liq.

Yevropadagi to'kilay deb turgan Rimni bo'ysundirgan xalqlarning buyuk ko'chishi Sharqiy Osiyoda 100 yil oldin yuz berdi. Xitoy tarixida “Besh vahshiy qabilalar davri” (304–399 yillar) deb nom olgan davrda Xitoyni xunlar va syanbiylar bosib olgani va oraliq davlatlarga asos solgani aytiladi. Bu oraliq davlatlar gotlar, burgundlar va vandallar asos solgan qirolliklarga o'xshab ketardi. Yevropada Bolqon yarim orolida Sharqiy Rim imperiyasida nisbatan madaniyat yuksalgan edi. Xitoyda esa Yanszi daryosi qirg'oqlarida barpo bo'lgan Xan imperiyasining merosxo'ri Xitoy imperiyasi hamon mavqeni qo'ldan bermasdi. Zaif, noshud Xan imperatorlari Xuanxe vodiysidagi o'z xalqlarini “vahshiy qabilalar“ga o'lja qilib qoldirib ketdi. Ammo shuncha kulfatlarga, tashqi hujumlarga, ichki urushlarga qaramay, Xitoy xalqi miqdor jihatdan ko'payib boraverdi. VI asrga kelib Xitoyning tiklanishi uchun sharoit yuzaga keldi.

Biz Xitoy tarixiga shunchaki murojaat etganimiz yo'q, aslida Markaziy Osiyo turkiy qavmlarining tarixi shu davrdagi Xitoy tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Xitoy bilan Markaziy Osiyo sharqidagi turkiy qavmlarning ijtimoiy–tarixiy munosabatlari xuddi shu davrdan aniqroq yuzaga chiqdi. Miloddan avvalga

V asrda - Chin-xun davridagi tarixiy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi. Xan sulolasi bilan Xun tangriqutligidagi tarixiy, madaniy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi va bu alohida mavzu bo'lgani, buning ustiga, bu davrdagi tarixning ma'lum qorong'u sahifalari hali borligi uchun bu haqda fikr yuritish uchun ko'plab dalillarga murojaaaat etishga to'g'ri keladi.

V-VII asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda ijtimoiy - siyosiy voqealar yangicha tus oldi. Xususan, V asr boshlarida tashkil topgan To'ba - xun davlati Markaziy Osiyodagi madaniy muhitga kuchli ta'sir etdi. Bu davlat garchi Xitoydan ko'ra baland mavqe egallagan bo'lsa ham, To'ba aholisi Xitoy madaniyatiga mute bo'lib qoldi. Ular o'z tillaridan voz kechib, faqat xitoycha gapiradigan bo'ldilar, eski an'analaridan voz kechib, sochlarini qirqdilar. Xullas, Xitoy madaniyati oldida sajda qildilar.

Bu davlatning kelib chiqishi tarixi bor. Milodiy III asrdan boshlab uzoq bir tarixiy davrda xunlar bilan boshqa qabilalarning o'zaro chatishib ketishidan "To'ba-xun" deb nom olgan qavm kelib chiqdi. Tarixda: "Otasi xun, onasi syanbiy"lardan bo'lganlarni shimoldagilar to'ba - xunlar degan nom bilan yuritganlar.

To'ba - xunlarning shahzodalaridan biri Giron Bur bur milodiy 407 yili To'ba - xun davlatini qurdi. Bu davlat Xitoy tarixida Shiyo davlati deb ataladi. Giron Bur bur g'oyat shafqatsiz edi. U Xan sulolasi podshohi kuchiga tayanib, doim dushmanlari ustidan g'alaba qilib keldi. Milodiy 410 yili To'ba-xun davlati qudratli davlatga aylandi.

Giron Bur bur vafot etgandan keyin (425 yili) uning o'rniga o'g'illari Giron Jon (425-427), Giron Tin (427-431)lar podshoh bo'ldi. Ularning hukmronligi davrida To'ba - xun davlati bilan Shimoliy Vey imperiyasi (386 - 543) orasida uzluksiz urushlar bo'ldi.

Xullas, IV asr o'rtalariga kelganda, To'ba - xun aholisi Xitoy madaniyatiga sajda qilishi oqibatida avvalgi shon - shuhratini va doimo ularni g'alabaga olib kelgan yakdilligini ham yo'qotdilar.

Milodiy V va VI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy va madaniy hayot uchun yunon muarrixlarining asarlaridan ko'ra, Xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar ahamiyatliroq ekani to'g'risida XIX asrdayoq Yevropa olimlari o'z fikrlarini aytganlar.

Lekin miloddan avvalgi asrlardagi O'rta Osiyo tarixi uchun yunon manbalarining ahamiyatini ham ta'kidlash kerak. Ammo urushlarning oqibatlari, qabilalar va xalqlarning bir - biri bilan qorishuvi, davrning ijtimoiy va siyosiy holati, qolaversa, boshqa bir qator sabablar qadimgi davlatlarni parchaladi, asta - sekin qabilalar va tillarning, odatlar va qonunlarning birligini ham parchalab tashladi, natijada hozir bizga yetib kelgan ma'lumotlarning mohiyati ham o'zgarishga uchradi. Bularning hammasi tabiiy jarayon edi. Bu jarayonlarning mahsuli sifatida O'rta Osiyoda boshqaruvning udel sistemasi takomillashdi, ya'ni davlat mayda yer egaliklariga bo'lindi. Ayni zamonda o'sha mayda davlatlar goh birlashib, goh parchalanib, qaytadan yangi - yangi davlatlar tashkil topardi.

Miloddan avvalgi davrda O'rta Osiyoda irqalar. Mayda davlatlarning goh birlashuvi, goh bo'linuvi qabilalarning qorishuviga ham ta'sir ko'rsatdi. Markaziy Osiyoning asosiy aholisi bo'lgan turkiy qavmlarning qaysi irqqa mansubligi ko'p munozaralarga sabab bo'lgan.

Markaziy Osiyo Ko'k turk xoqonligi davrida ham til jihatidan, ham tarixiy nuqtai nazardan turkiy qavmlar uchun muhim ahamiyatga molikligi hech qanday munozaraga sabab bo'lmaydi. Bu o'lkani o'rta, Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'lgan holda o'rganish mumkin. O'rta qism turkiy xalqlar tarixi nuqtai nazaridan eng diqqatga sazovor hududdir. Ko'k turk xoqonligi davrida o'rta qismda asosan turkiy qavmlarning katta bo'lagi qirg'izlar (xakaslar) yashagan. Bu o'lka tosh davrida Sharqiy va G'arbiy Sibir hamda shimoldagi Tundra madaniyati bilan yaqin munosabatlar o'rnatgan. Antropologlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu hududdagi xalqlar Yevropa va mo'g'ul irqlarining bir qismidan paydo bo'lgan ekan. Ayni paytda janubdagi Oltoy madaniyatidan bu yerlarga ba'zi ta'sirlarning ham bo'lgani mumkindir.

Qadimgi turk davrida Gobi sahrosi, bugungi Mo'g'uliston muhim hudud bo'lgani ma'lum. Neolit davridagi insonlar sersuv joylarda yashagani ma'lum bo'ldi. O'lkaning neolit davri madaniyati O'rxun daryosi va Baykal ko'li bo'ylaridagi madaniyat bilan o'xshashligi arxeologik topilmalar asosida aniqlandi. Umuman olganda, Markaziy Osiyoning sharqiy hududi madaniyatida o'zaro ta'sir aniqroq ko'zga tashlanadi. Shunday bir madaniyatga turkiylar tarixining so'nggi davrida ham duch kelamiz. Bu holat O'rta Osiyo turkiy qavmlari tarixiga hamohang ravishda bordi.

Irqlar to'g'risida so'z ketar ekan, miloddan oldingi uchinchi ming yillikda Oltoy tog'larida o'g'uz tipidagi qavmning yashagani to'g'risida ma'lumot bor. Bu qavm janubdagi mamlakatlar bilan, masalan, Orol dengizi sohillaridagi madaniyat bilan, hatto Xitoy bilan aloqada bo'lganini ko'rsatadi. Sibirda ham shu singari irqlar qadimda yashaganini arxeologlar kuzatganlar¹. Bu davr madaniyati turkiy xalqlar tarixida *Oltoy madaniyati* deb nom olgan. Miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda va ikkinchi ming yillik boshlarida hozirgi O'zbekiston va Pomir hududlarida Oqdengiz irqiga o'xshash dolixotsefal irqqa mansub odamlar qoldiqlari topilgan. Farg'onaning tosh davriga oid madaniyatida va Toshkent yaqinidagi Qovunchi madaniyatida ham bu irq kuzatilgan. Mazkur irq turi yana Anov madaniyatida, Quyi Volga bo'ylarida, Astraxan atroflarida, O'rta Volga bo'ylarida Proxorov qo'rg'onidan ham topilgan. Bu haqda arxeologlar G.Sergi, V. Ginzburg, L. Oshanin, G.A.Trofimova, S. Rudenko kabi ingliz va rus olimlari XX asrda jiddiy kuzatuvlari natijalarini e'lon qilganlar. O'rta Osiyoning braxitsefal² irqi yuqorida aytib o'tilgan o'lkalarga ko'p ta'sir etmagan. Faqat bronza davrida O'rta Osiyo braxitsefallari Amudaryo bo'ylariga va Farg'onaning ichki hududlariga qadar ta'sir etgani aniqlangan.

Haqiqatan, Amudaryo bilan Sirdaryo orasidagi xalqlar irq jihatdan Amudaryo janubidagi turkman dashtlarida, Pomir va Afg'onistonda yashagan irqlardan keskin farqlanib chiqqan edi. Bu "turoniy" (V.V. Ginzburg) yoki "ikki daryo orasi" (I. Svidetskiy) irqi degan nom olgan bo'lib, braxitsefal kallalarga mansub edi. Shu olimlarning olib borgan kuzatuvlariga ko'ra, Oltoydagi braxitsefal

irqlarga yaqin bo'lgan bu suyaklar keyingi davrlardagi so'g'dlarning ham ota-bobolari bo'lgani tahmin qilinadi.

Miloddan avvalgi 1700 yillardan e'tiboran O'rta Osiyoda ko'chmanchi va jangovar bir qavm madaniyatining asta-sekin hukmron bo'lgani ko'rinadi. Bu irq "Andronovo odami" deb nom olib, Oltoy va Tangri tog'lariga yoyilgan. Mazkur irq Xun davrida ham, Ko'k turk xoqonligi davrida ham davom etgan.

Ammo Ko'kturk xoqonligi davrida O'rta Osiyoda mo'g'ul irqi ko'rina boshladi. Bir tomondan o'g'uz qiyofasiga mansub bo'lgan turkiylar azaliy irqni davom ettirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, chinakam va aslo aralashmagan mo'g'ul unsurlari ham g'arbga siljiy boshladi. Ko'k turk davri boshlang'ichida Oltoy o'lkasining janubi-g'arb va shimoli-sharq hududlarida yashagan o'g'uz qiyofali turkiy qavmlar hamon hukmron edi. Bu davrga oid Tangri - tog'dan topilgan skeletlarda yirik ko'zli odamlar kuzatiladi. Bu haqda rus olimi V. Ginzburg o'tgan asrning 50-yillarida o'z fikrlarini bayon qilgan edi. Ko'k turk davlati barpo bo'lmasdan bir oz oldin va davlat barpo bo'lgandan keyingi davrlarga oid mo'g'ul qiyofali odamlar skeleti topilgan. Ayni paytda Tangri tog'dagi qo'rg'onlarda o'g'uz qiyofasidagi odamlar skeleti ham topilgani ma'lum.

Milodiy VI–VIII asrlarga oid O'rta Osiyoning ayrim hududlaridagi irqlar miloddan oldingi brexitsefal odamlarning davomi ekanini ko'rsatadi. Umuman, O'rta Osiyo irqlari alohida irqqa – Turoniy irqqa mansub edi, degan ma'lumotlar o'zini oqlaydi.

Topilmalar. Umuman, turk xoqonligi davrigacha Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy, ayniqsa etnik tarixi madaniy hayot uchun zamin hozirladi. Bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalar - yunon, Rim tarixiy asarlari, Xitoy yilnomalarida Markaziy Osiyoning madaniyatiga oid dalillar shuni ko'rsatadiki, Turk xoqonligi davridagi madaniy hayot uchun uzluksiz zamin hozirlangan edi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi miloddan oldingi O'rta Osiyo madaniyati tarixida muhim rol o'ynagan edi. Miloddan avvalgi 3–2 asrlarga oid Farg'ona topilmalari madaniy jarayonning uzluksizligini, ayni paytda shu davrdagi Xitoy bilan tarixiy munosabatlarni ko'rsatadigan dalillardir. Xitoy manbalari Farg'onaning zotdor,

o'sha davrda "samoviy" deb nom olgan otlari to'g'risida ma'lumot beradi. Ana shu tarixiy ma'lumotlarni Farg'ona atroflarida toshlarga chizilgan ot suratlari tasdiqlaydi.

Miloddan oldingi davrlarga oid madaniy yodgorliklar yer ostidan topilgan bo'lsa, Ko'kturk xoqonligi davriga oid manbalarning ko'pi yer ustida saqlanib qolgan. Bular - yirik toshlarga yoki qattiq jismlarga o'yilgan yozuv yodgorliklari, haykallar, qurbongohlardir.

Ko'kturk xoqonligidan qolgan yodgorliklarning eng diqqatga sazovori bitigtoshlardir. Yirik hajmdagi yodgorliklar - Kul tigin va Bilga xoqon yodgorliklari asli qabr toshlaridir. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, ko'kturklar qabrlar ustiga inshoot qurganlar, inshoot devorlariga marhumlarning suratlarini chizganlar. Ko'kturk xoqonligiga Chin xoqonining saroyidagi rassomlar keltirilgani va ular marhum Kul tigin va Bilga xoqon uchun bir inshoot (*baraq*) qurganlari, uying ich-toshini suratlar bilan bezaganlari to'g'risida Kul tigin bitigtoshida ma'lumot berilgan. Ammo hozirga kelib o'sha inshootlar, ya'ni baraqlar butun qolmagan, faqat balballar qolgan, xolos. Ba'zi Yevropa olimlarining fikricha, xoqonlarning qabri boshqa yerda, bitigtoshlar boshqa yerda bo'lgan bo'lishi mumkin. Bu fikrlar asosli. Kul tigin bitigtoshi topilgan joydan bir yarim kilometr shimolga tomon balballar o'rnatilgan. Balballar tugagan joyda Kul tiginning qabri o'rnatilgan bo'lishi mumkin.

Ko'kturklarda yig'i, ya'ni aza marosimi bo'lgan diqqatga sazovor. Kul tigin bitigtoshida bir qancha xalqlardan dafn marosimiga vakillar kelgani aytiladi. Aza xalqning madaniy saviyasi bilan mutanosibdir. Bu haqda yunon manbalar yaxshi ma'lumot bera oladi. II asrda yunon faylasufi Lukian Samosat iskif qavmiga mansub To'qsar bilan yunoniy Muisip degan odamlar o'rtasidagi quyidagi suhbatni keltiradi:

Muisip: - Siz, iskiflar, Orest bilan Piladning jasadlariga qurbonlik qilasizlar va ularni tangri deb hisoblaysizlar. To'qsar, sen bunga nima deysan?

To'qsar: - Ha, qurbonlik qilamiz, Muisip, qurbonlik qilamiz. Ammo ularni tangri deb emas, yaxshi insonlar deb hisoblaymiz.

Muisip: - Demak, yaxshi insonlar vafot etgandan keyin, sizlar, tangrilarga qilingani kabi, qurbonlik qilasizlar.

To‘qsar: - Faqat shugina emas, biz ularning sharafiga bayramlar va katta yig‘inlar ham qilamiz.

Muisip: - Sizlar marhumlardan nima istaysizlar? Ular marhumlardir. Shunisi haqiqatki, ularga hurmat va iltifot ko‘rsatish uchun qurbonlik qilasizlarmi?

To‘qsar: — Marhumlarning bizga hurmat–e‘tibori ko‘rinib turganda edi, ular hech qachon o‘lmagan bo‘lardilar. Faqat biz yaxshi insonlar xotirasi uchun foydali deb o‘ylaymiz. Shu sababdan marhumlarni hurmat qilamiz. Biz shunday tushunamiz: marhumlarni yodga olsak, ko‘plarimiz ular singari o‘lmak uchun harakat qilamiz.

Qadimdagi ikki xalq vakilining suhbatidan ko‘rinib turibdiki, Markaziy Osiyoda marhumlarga atab o‘tkaziladigan udumlar va urf–odatlar faqat shu hududga xos bo‘lgani uchun ham yunoniylar bu udumlarga izoh talab qilganlar. Mana shu kichik lavhaning o‘ziyoq ko‘k turklar davridagi udumlar va inonch–e‘tiqodlar milodiy II asrda Osiyoning ko‘p yerlariga ma’lum bo‘lganini va yoyilganini ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyo madaniyatining o‘ziga xosligi. Markaziy Osiyoning g‘arbiy o‘lkalaridagi turkiy qavmlarning madaniy hayoti sharqiy hududdagi o‘lkalar hayot tarzidan ba’zi o‘zgachaliklarga ega edi. O‘rta Osiyodagi etnik jarayonlarning murakkabligi madaniy jarayonga ham ta’sir etmay qolmadi. Shuning uchun bu hududdagi madaniy jarayonda boshqa etnik guruhlarining madaniy jarayoni izlarini ham ko‘ramiz. Farg‘ona vodiysi bu jihatdan alohida o‘lka hisoblanadi.

M.av. III–II asrlarda Tangri tog‘idan Farg‘onaga ko‘chish bo‘ldi. Ko‘chib kelgan qavmlarning katta qismi yuechjilar va usunlar edi. Yuechjilar ikki qismga bo‘lingan: katta yuechjilar va kichik yuechjilar. Botir tangriqut (O‘g‘uzxon) tor–mor qilgan va Dovonga kelib, daxlarning yerlarini bosib olgan qavmlar *katta yuechji* deb yuritilgan. Zaiflashib, kichik to‘p–to‘p bo‘lib ketgan, janubiy tog‘larda o‘rnashgan qavmlarni tangutlar *kichik yuechji* deb ataganlar.

Usun davlati to'g'risida Xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Sharqda ularning yerlari xunlarning yerlariga tutash bo'lgan, shimoli-g'arbda Qangli davlati bilan, g'arbda Dovon davlati bilan chegaralangan.

Shuningdek, boshqa qabilalar O'rta Osiyoga ko'chishi natijasida turli qavmlar madaniyatining bir-biriga qorishganini ko'ramiz. Farg'ona vodiysidagi Isfara, Shirinchoy, Toshkent yaqinidagi Qovunchi madaniyati shundan dalolat beradi. Tangri tog'larida ilgaridan mavjud bo'lgan madaniyat Farg'onada yangi madaniyatning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, jumladan, ordamlarning yashash tarzida, dehqonchilik madaniyatida, ishlab chiqarishda va h. larda o'ziga xosliklar kuzatiladi. Odamlarning turmush tarzi, yashash sharoiti, yasagan buyumlari shundan dalolat beradi.

Ko'k turk davlati tashkil topishi arafasida Farg'ona atroflarida ko'plab otliq ko'chmanchilar yashardi. Bu ko'chmanchilar asta-sekin o'troqlashib, dehqonchilik qila boshladilar. Chig'irchiq, G'uljadan topilgan ashyolar dehqonchilik madaniyati to'g'risida tasavvur uyg'otadi

Ko'k turk xoqonligi davridan bugungacha yetib kelgan eng eng noyob madaniy yodgorlik yozuv madaniyatidir Isfara, Andijon, Pop, Buxoro, Quva va boshqa qator hududlardan topilgan yozuv yodgorliklari qadim O'zbekiston xalqining azaldan salohiyatli bo'lganini ko'rsatadigan alomatlardir.

«O'zining» makonida ijobiy xususiyatga ega bo'lishda davlat asosiy rol o'ynaydi. SHuni ta'kidlash joizki, qadimgi Sharqda davlat oddiy siyosiy hokimiyat sifatida o'zini namoyish qilmadi, davlat din bilan uyg'unlikda siyosiy-diniy birlik majmuida muqaddaslik xususiyatiga ega bo'ldi. Mohiyatan ma'naviy faoliyat davlat monopoliyasi hisoblanib, u bilan go'yoki ilohiy yoki fidoiylik martabasiga ega bo'lgan zodagonlar, kohinlar va hukmdorning o'zi tomonidan amalga oshirilgan. Shoh yer va osmon o'rtasidagi bosh vositachi yoki Neb xudosining o'g'li bo'lgan, yoki xudolarning o'zidan boshqarishga «mandat» olgan. Bobil shohi yangi yil bayramida bosh xudo Marduk ibodatxonasiga borgan. Ibodatxonaga kirishda kohin shohning barcha narsalarini olib qo'yib (toji, hassasi, shohlik libosini), tebranishlar kamsitgan va urgan, shundan so'ng oyoq kiyimsiz,

oddiy juldur kiyimda ibodatxonadan chiqishga ruxsat bergan. Ya'ni, dastlab shoh oddiy odamga aylanishi, ibodatxonada esa tebranishlar xudo Marduk yana keyingi yil uchun hukmdor qilib tayinlagan. Faqat, Misr fir'avini uning otasi Xudo Amon Raga, Xitoy imperatori «Nebning o'g'li» Nebga sajda qilishi bilan bog'liq asosiy udumlarni o'tkazish huquqiga ega bo'lgan.

Shohning asosiy majburiyatlari fuqorolarga bog'liq ishlar bo'lgan: mamlakatda tartib va osoyishtalik, moddiy farovonlik va ijtimoiy adolatni ta'minlash. Qadimgi Misrdagi «Gerakliopol shohining o'z o'g'li Merikarga nasixatlari» da aytilishicha: «Haqiqat o'rnat va erda uzoq yashaysan. Shunday qilki, yig'layotganni ovut, bevaga jabr qilma, insonni otasining mol-mul-kidan benasib qilma». Yana hukmdor zaminda tartib-intizom bo'yicha yuksak missiyani bajarib, gohida behad katta hajmdagi qurilish-tebranishlaro'jalik faoliyatini amalga oshirgan. Ulug' va bahaybat Misr piramidalari, Buyuk Xitoy devori, Baolbek ehromi, Persepol saroyi qurilishlari xudolar oldidagi hukmdorlarning «ijobiy» xususiyatlaridan dalolat beradi.

Diniy aqidalar hukmronligi kishilar hayotini belgiladi. Inson qaerda osmon bo'lsa xudolar dunyosi va erni odamlar dunyosi deb bildi. Ular doimo o'zaro munosabatda, bir butunlikda olam daraxtining tanasi va shoxlari kabi viqor bilan yashashgan. Xudolar insonlar hayotining barcha sohalariga faol aralashgan, uning tug'ilishi, o'limini va o'limidan keyingi taqdirini belgilagan. o'sha darvlarda diniy ta'limotdan tashqari hech qanday boshqa dunyoqarash bo'lmagan. Inson xudolardan hatto arzimas narsalar haqida maslahat so'ragan va unga xatlar yozib ibodatxonaga olib bergan. Misol uchun, qadimgi Bobil aholisining maktubidan birida shunday so'zlar bitilgan: «Mening otam, Xudo ayt! Sening quling Apil Adat shunday deydi: Nimaga sen menga e'tibor qilmaysan? Sendan boshqa kim ham bor? Seni sevuvchi xudo Mardukka yoz: mening gunohimdan o'tsin».

Barcha Qadimgi Sharq tsivilizatsiyalari tabiiy-ilmiy bilimlarni tebranishlaro'plab ulkan natijalarga erishdi va jahon fani rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bizgacha etib kelgan Papirus yozuvlari misrliklarning matematika va geometriya (turli shaklning hajmi va yuzasini o'lchash), astronomiya (aniq quyosh

taqvimining tuzilishi keyinchalik Evropada taqvimga asos bo'lgan), tibbiyot (anatomiya tuzilishi, miya va qon tomirlari haqidagi ta'limot, jarrohlik), kimyo (turli moddalarning xususiyatini o'rganish va bu bilimlardan mayitni mumiyolashda foydalanish) sohalaridagi keng tushunchalari haqida dalolat beradi. Atrofdagi mamlakatlarga Mesopotamiya matematikasi va astronomiyasi katta ta'sir ko'rsatdi. hozirga qadar biz Mesopotamiyada tuzilgan vaqtebranishlar va burchak o'lchovi uchun 60 bo'lakli tizimdan foydalanamiz. Mesopotamiyaliklar matematika va astronomiyaga oid kashfiyotlar qilib, oy fazalarini bo'lish tizimini yaratdi, quyosh tizimiga oid jarayonlar, yulduz va sayyoralar ro'yxati, ko'plab harakat holatlarini aniqlash bo'yicha yangiliklar kiritdi. Ikki daryo oralig'i astrologiyaning ham vatanidir.

Qadimgi Hind va Xitoy fani ham ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritdi. Hindistonda noldan foydalanib o'nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan algebra rivojlana boshladi («son», «tub son», «sinus» kabi atamalar hindistonda paydo bo'ldi). o'lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari anatomiya va fizologiyani rivojlantirib, meditsinada katta yutuqlarga erishildi. hindistonda tibbiyot taraqqiyoti haqida tibbiyotga oid asarlardan birida jarrohlikning 300 turi bo'lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi mavjudligi eslatiladi. Barchaga ma'lumki, Xitoy ipak, chinni va qog'ozning vatani hisoblanib, mil. avv. II asrda kashf qilingan, shuningdek Xitoyda porox, kompas (mil. av. III asr) er qimirlashini aniqlovchi asbob (seysmograf) ham ixtiro qilingan. Mil. av. 613 yilga tegishli Xitoy qo'lyozmalari topilib unda Galley kometasi haqidagi eng qadimgi ma'lumotlar uchraydi. Mil. av. II asrda Xitoyda osmon yoritqichlarining harakati tasvirlangan birinchi osmon globusi, 2500 yoritqichning o'rni ko'rsatilgan yulduzlar katologi yaratilgan. Yangi taqvim joriy qilinib (mil. av. 104 y.), unga ko'ra bir yil $365 \frac{24}{60}$ kunga teng bo'lgan. Mil. av. 28 yilda Xan imperiyasining astronomlari quyoshda dog'lar mavjudligini kuzatganlar. Xitoy matematiklari tarixda birinchi bo'lib hisobda manfiy sonni qo'llaganlar. Tibbiyotda igna ukoli, nuqtali davolash kabi ajoyib usulni ishlab chiqqanlar.

2. Qadimgi Sharq va antik davrning yirik madaniyatlarning (Misr, Mesopotamiya, Hind, Xitoy Qadimgi YUnon va Rim) o'ziga

Bir tomonda Misr va Mesopotamiya fani, boshqa tomonda hindiston va Xitoy fanida ahamiyatli fanlar mavjud bo'lib, birinchidan fan o'ta amaliy xususiyat kasb etgan, ikkinchidan fanlar nazariyasi, falsafa taraqqiysi g'arbdan keskin farq qilgan. Bu farqni K. Yaspers tomonidan yaratilgan o'q davri nazariyasi bilan izohlash mumkin. Bunga ko'ra mil. avv. 800 va 200 yillar oralig'ida muhim tarixiy burilish sodir bo'lib, mifologik davr nihoyasiga etadi, ratsional idrok shakllanadi, hozirgacha mavjud bo'lgan asosiy tushuncha va tasniflar ishlab chiqildi. Bu davrda Hindistonda Upanishadalar paydo bo'ldi, Budda yashadi. Xitoyda mashhur falsafa maktablari rivojlandi, Eronda Zardo'shtiylikni qabul qilib, qonunlashtirildi, Falastindan payg'ambarlar chiqdi, Yunonistonda bu vaqtda Gomer, Geraklit, Platon va boshqalar faoliyat ko'rsatdi. K. Yaspers Misr va Mesopotamiya madaniyatlari o'q davrigacha mavjud bo'lganligini, ya'ni ularda esda qolarli burilishlar sodir bo'lmaganini, Hindiston va Xitoy madaniyatlarini o'q davridan keyinga ta'luqli deb biladi.

Hindiston va Xitoyda tabiiy va texnika fanlari ertaroq shakllandi va o'z navbatida sermahsul taraqqiy etdi. Biroq, bu fanlar g'arbdagi kabi madaniyatga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi. Bu Oliy haqiqatni anglash yo'lidagi mustaqil ta'limot bo'lib qolish bilan bog'liq. Masalan, Hindistonda bilim uch darajaga ajraladi:

1. Bilmaslik (avidya).
2. Tushuncha, «ilmiy» bilim (vijnyana).
3. Hamma narsani bilish (prajnya), ya'ni birinchi daraja mantiqsiz fikrlash, ikkinchisi – mantiqiy, uchinchisi mantiqdan ustun idrok qilishga muvofiq keladi.

Yer yuzidagi eng ko'hna va bir qadar o'rganilgan, ko'plab xalqlar madaniyatining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan madaniyatlardan biri qadimgi Misr madaniyatidir. Qadimgi Misr yozuvi ko'plab hozirgi yozuv tizimi uchun asos bo'ldi. Qadimgi Misrliklar ko'llagan so'zlar «papyrus», «oazis», «ximiya», «bazalt» va boshqalar hozirda ham muomalada saqlanib kelmoqda. Misrda turli,

o'ta chalkash topinishlar tizimi mavjud bo'lgan: xudolarga sig'ingan, jonivor, o'simlik, tuproq, suv, Nilni muqaddaslashtirgan. Quyoshga, tirik xudo Fir'avnga sig'inish qonun tusiga kirgan. Misrliklar madaniyatida dafn marosimi alohida o'rin tutgan. Ular o'limni insonning ikkinchi hayot boshlanishi deb bilgan. Mangu hayot tushunchasi Osiris va Izida haqidagi mifdan paydo bo'lgan. Qadimgi yunon muallifi «Misrliklar hayoti o'limga tayyorgarlik ko'rishdan iborat»deb bekorga yozmagan.

Misrliklardan farqli qadimgi Mesopotamiya aholisi erdagi hayotga ko'proq e'tibor qilishgan. O'lim bilan hammasi tugaydi deb o'ylashsada, narigi dunyoga ishonishgan. Misrliklardan farqli ravishda, narigi dunyoni inson ruhi mangu suv va ovqatga zoriqib yashaydigan qo'rqinchli dunyo deb tasavvur qilishgan. Sharuppakning Mesopotamiyaliklarga nasihatida aytiladiki «Shirin hayotdan tashqari biron narsa aziz emas». Mesopotamiyaliklarning quvonchli hayot haqidagi qarashlari «Gilgamesh» dostonida ham tasvirlanadi. Ular shaxsiy hayot muammolari bilan ko'proq qiziqqanlar.

Hindiston – birinchi jahon dini buddizm vatani bo'lsada, Hindistonning o'zida induizm bilan ikkinchi darajada turadi. Bu ikki din ham «Veda» da aks ettirilgan qadimgi tasavvurlardan kelib chiqqan. Hindlarning dunyoqarashi va barcha tushunchalarini belgilovchi markaziy g'oya, hind madaniyatining o'ziga xos xususiyati dunyoda sodir bo'luvchi benihoya uzliksiz harakat g'oyasi hisoblanadi, ya'ni dunyoning aylanishi na ibtido, na nihoya, na aniq maqsadga ega. Dunyoning doimiy aylanishida qayta yangilanish va dunyoviy ilohiy ruh nishonasi individual ruh bo'ladi. Ular doimo yangi moddiy ko'rinishda vujudga keladi, buning uchun inson tanasi bo'lishi shart emas, ya'ni ruh jonivorlar, o'simliklar tanasiga joylashishi mumkin. Hindlar shu tariqa o'z dunyo qarashidan nargi dunyo haqidagi g'oyani istisno qilganlar. Mutloq «dunyoviy qonun» borliq hukmdori Braxma olamning ob'ektiv ibtidosi. Ularni taqqoslaganda aniq xudolarning roli uncha katta emas, faqat «dunyoviy qonun» tamoyillarini individuallashtirgan timsolidan iboratdir. Hech kim, shuningdek xudo ham inson karmasini o'zgartirishga qodir emas. Karmaning sanskrit tilidan tarjimasini «faoliyat» (taqdir) ni bildiradi. Bu

tushunchaning mazmunini aniqlash murakkab. Karma insonning oldingi hayotidan meros bo'lib o'tadi va hozirgi hayotining mazmuni va faoliyatida namoyon bo'ladi, u bo'lg'usi moddiy timsolning sifatini belgilaydi. Gunohlarni kechirish haqida tazarru yoki ibodat bilan Karmani o'zgartirish mumkin emas, U faqat insonning axloqiy fe'latvorini belgilaydi. Shu bilan birga, har bir indus va buddist uchun o'z-o'zini bilish va o'zining kamolatiga etish, o'z ruhiy holatini aniqlash, o'z karmasini toza saqlanishi haqida o'ylash asosiy hisoblanadi.

Bu Hindistondagi dinlar hayotdan, faoliyatdan voz kechishga undaydi degani emas, balki ular dunyoviy tashvishlarga befarq bo'lishga undaydi desa bo'ladi. Hind madaniyatining butun mazmunida zohir va botin, muaqqat va manguilik o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurati haqidagi fikr yotadi.

Xitoy madaniyatining o'ziga xos farqli jihati shundaki, qadimdan dinlardagi mistik ibtidoaga axloqqa nisbatan ikkinchi darajada qaralgan, madaniyatdagi belgilovchi g'oya Osmon tasdiqlagan buyuk «axloqiy-ijtimoiy-siyosiy tartib» bo'lgan.

Xitoy madaniyati va tsivilizatsiyasining ming yillar davomida asosiy ruhiy, axloqiy va g'oyaviy manbai mil. avv. 551-479 y. yashagan buyuk mutafakkir Konfutsiy ta'limoti hisoblanadi. Barcha eng muhim narsalar har qanday tsivilizatsiyaning «qiyofasini» belgilaydi hayot tamoyillarini, davlat va ijtimoiy tashkilot shakllarini, umum qabul qilgan axloqiy me'yorlar va qadriyatlarning barchasi Xitoyda Konfutsiylik ta'sirida shakllangan. Bejizga L.S. Vasilev Konfutsiylikni «Xitoy tsivilizatsiyasining kvint essentsiyasi (mohiyati)» deb atamaydi.

«Osmon vakolati» yo'nalishi Konfutsiy tomonidan yangicha fikrda rivojlantirilib, unda ijtimoiy axloq asosiy o'rin tutadi va siyosiy madaniyatni belgilaydi. An'analarni hurmat qilish, burchni jiddiy his qilish, axloqiy sifatning yuqoriligi, o'zini jamiyat uchun baxsh qilish, haqiqatni anglash uchun doimo urinish, ishonch va olijanoblik kabi ideallar boshqalarni boshqarishni istaganlar uchun mo'ljal bo'lgan. Bu ideallar davlatning bosh tayanchi bo'lib, Xitoy imperiyasi tebranishlar o'ralari uchun namuna bo'ldi.

Konfutsiylikni Xitoyda paydo bo'lgan ikkinchi buyuk falsafiy ta'limot daosizm tebranishlar o'ldirdi. Daosizm da turmush, tabiat, umumlik muammolari aks etadi. Agar konfutsiychilik insonning ijtimoiy faoliyatini nazarda tutsa, daosizm da uning ruhiy hayoti, dunyoqarashi aks etadi. Daosizm da qadimgi Xitoydagi fikrlarning bosh g'oyasi aks etib, jahon madaniyatini yangi hayot bilan boyitdi. «Uning g'oyalari: in-yan tamoyillarga asoslangan dunyoning dualistik xususiyati; usin-beshta asosiy unsur dan iborat bo'lgan materiya (er, suv, olov, ma'dan); dunyoning o'zgaruvchan harakatdaligi, asosiy unsurlar doimo sifat o'zgarishida bo'lishini bildiradi. Daosizm ga ko'ra dunyoning paydo bo'lishi uchta kuchning faoliyatidan kelib chiqqan: Dao-Oliy Mutloq, Ilk ibtido, De-dao nuridan dunyoning paydo bo'lishi, TSi-Oliy materiya, u moddiy dunyoni yaratib, narsa va mavjudotlarni bunyod qiladi.

Sharqning qadimgi tsivilizatsiyasi moddiy va ma'naviy sohalaridagi ko'plab o'ta muhim yangiliklarni vujudga keltirdi. Xususan, mil. avv. I ming yillik ma'naviy g'alayonlar jarayoni bilan ajralib turadi. Bu davr da dastlab ikki tamoyil vujudga keldi: umuminsoniy birlik va shaxsning ma'naviy mustaqilligi. G'oyalar erkinligi boshlanib inson o'z hayotini unga asoslanib qurdi.

Qadimgi Sharq tsivilizatsiyasi g'arbga nisbatan ertaroq boshladi. Yunonlar madaniyati Qadimgi Sharq madaniyati ta'sirida juda yuksaldi, buni ellinlarning o'zlari ham e'tirof etishgan. Bu ta'sirlar natijasida shunday davr boshlandiki Sharq va g'arb madaniyatlari sintezi ellinistik madaniyatni vujudga keltirdi: Yunon-Baqtriya va gandxar san'ati, iskandariya fani, fayum portretlari bunga misol bo'la oladi. Qadimgi Sharq bizga barhayot boyliklarni qoldirdi. Bular «Gilgamesh» va «Mohabhorat» dostonlari, Kalidasi drammalari va Chjuantszining ramziy masallari, Misr ehromlari va Buyuk Xitoy devori va boshqalar.

Qadimgi Yunoniston va Rim madaniyatlari Evropa tsivilizatsiyasining poydevoriga asos soldi. Qadimgi Sharq madaniyati ta'sirida shakllangan bu madaniyat an'anaviy madaniyat taraqqiyoti davrining davomchisi va yakunlovchisi bo'ldi. Qadimgi Yunonistonda shakllanib, keyinchalik yuksak bosqichga ko'tarilgan bu madaniyat mil. avv. III asr da Rim madaniyati vujudga kelishiga

katta ta'sir ko'rsatda va «Antik madaniyat» nomi bilan dunyo madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Lotin tilidagi «antik» (antiquus) so'zining ma'nosi «qadimgi» demakdir. Lekin tarixiy davr nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak Antik davr Qadimgi dunyoning oxiri-qadimgi madaniyat va davlatchilikning eng taraqqiy etgan bosqichidir. Bu davr asosan Yunoniston va Rim uchun xarakterli bo'lib, Yunonistonda mil. avv. XI-IX asrlarda antik jamiyatning tashkil topishidan boshlanib, mil. avv. VI-V asrda antik (klassik) madaniyat takomili bilan tebranishlaro'la mohiyat-mazmunga ega bo'ldi. Milodiy V asrda varvarlar tomonidan Rim imperiyasining qulatilishi Antik madaniyatni inqirozga olib keldi. Shuningdek, Yunon-Rim jamiyati va madaniyatiga nisbatan qo'llanilib kelayotgan «antik» so'zini ko'proq Evropaga tatbiqan anglamoq darkor, negaki Evropa xalqlari o'zlarining madaniy taraqqiyotlari yo'lida yolg'iz Yunon-Rim madaniyati bilan aloqador bo'lganliklari sababli, shu xalqlar bunyod etgan ma'naviy boyliklarni eng qadimiy deb taniganlar.

O'z o'rnida Antik madaniyat Yunon-makedonlar va Rim ta'sirida Egey dengizidan Hindistongacha va Misrda ellinistik madaniyatning vujudga kelishiga va kosmopolitizm (dunyo fuqoroligi) tushunchasiga asos soldi.

Barcha qadimgi madaniyatlari kabi yunon klassik (antik) madaniyatining muhim tarkibiy qismi din bo'lgan. Din me'morchilikning, tasviriy san'atning, adabiyotning ajoyib namunalarida o'z aksini topdi. Qadimgi yunon dinining asosiy shakllari arxaik davridayoq tarkib topgan, uning ildizlari esa eng qadimgi Krit-miken davriga va qadimgi Sharq ta'sirlariga borib taqaladi.

Ibtidoiy jamoadan sinfiy jamiyatga o'tish davrida ma'budlar haqidagi tasavvurlar o'zgaradi. Er. Avv. VIII-VII asrlarda ko'plab mahalliy va ayrim umumyunon ma'budlarini tartibga solish ehtiyoji tug'iladi. Arxaik davrda (mil. avv. VIII-VII asrlarda) gi dinning rivoji bu-antropomorfizmdan, ya'ni insonning ilohiylashtirishdan, xudolarni o'lmaydigan va abadiy yosh bo'lib turadigan kuchli, go'zal kishilar deb tasavvur qilishdan iborat edi.

Quldorlik munosabatlarning shakllanishi va ijtimoiy ahvol Gesiodning «Mehnatlar va kunlar» poemasida aks ettirilgan. SHuningdek, Diniy mifologiya ham Gesiod tomonidan tartibga solingan shaklidan to antik davrning oxirigacha yunonlarning tasavvurida asosan mavjud bo'lib kelgan. Yunonlar uchinchi avlodga oid bosh ma'budlarning makoni Olimi tog'i deb bilishgan.

Yunonlarning tasavvuricha, olam avvalida Xaosdan iborat bo'lgan, Yer-Geya va yer osti olami Tartar ham bo'lgan. Geyadan o'g'li Uran-osmon xudosi kelib chiqqan. Uran bilan Geyadan titan Kronos tug'ilgan va o'z otasi Uranni ag'darib tashlagan.

Bular titanlar – katta xudolar ekan. Kronosdan Aid, Poseydon, Gestiya, Demitra, Gera va Zevs kabi kichik xudolar kelib chiqqan. Zevs boshchiligida kichik xudolar Titanlarni ag'darib tashlab olamni idora qila boshlaganlar. Zevs bosh xudo, xudolar ajdodi, chaqmoqsochar hisoblangan. Uning xotini Gera osmon ma'budasi va nikoh homiysi bo'lgan. Poseydon dengiz xudosi, Demitra- hosildorlik ma'mudasi, Gestiya – uy-ro'zg'or ma'budasi, Aid – er osti olami hudosi hisoblangan.

Zevsning boshidan donishmandlik va urush ma'budasi Afina paydo bo'lgan. Appolon- ro'shnolik va san'at xudosi, Artemida- oy va ov ma'budasi, Gefest- temirchilik xudosi, Afrodita- go'zallik va sevgi ma'budasi, Dionis- uzum va musallas xudosi sifatida e'zozlangan. Zevsning ko'p farzandlari xudolar bo'lgan.

Yunonlar dinida totemizm qoldiqlari bo'lgan, ya'ni ma'budlarga biron hayvon yoki qush atalgan. SHuningdek, yunonlar ikkinchi darajali ma'budlarga- Nimfa va Kentavrlarga ham topinganlar. Go'yoki chakalakzorlarda driadalar, nimfalar, echkiyoq satirlar yashagan; dengizda nayadalar va sirena- ayol boshli qushlar yashagan.

Ma'budlarning oddiy ayollar bilan aloqasidan tug'ilgan yarim xudo- qahramonlar ham e'zozlangan. Ayniqsa 12 marta jasorat ko'rsatgan Gerakl- yovuzlikni enguvchi obraz bo'lgan.

YUnonistonda xudolar sharafiga o'tkazilgan maxsus bayramlar faqat diniy mazmunga ega bo'lmagan, chunki jismoniy tarbiya musobaqalari hamda musiqa, qo'shiq kabilar mazkur bayramlarning eng muhim ishlari hisoblangan. Yunon

shaharlari o'z bayramlari, sport musobaqalari, orakullari (kohin-valiylari) bilan yunon elini birlashtiruvchi markazlar bo'lgan. Argosda Gera, Afinada Afina sharafiga bayramlar o'tkazilgan. Olimpiada shahrida Zevs sharafiga Olimp musobaqalari bo'lgan.

Yunon olimlari Qadimgi Misr, Mesopotamiya va Kichik Osiyo xalqlarining bilimlaridan bahramand bo'lganlar. Qadimgi Sharq fani yunon dunyosida ilmfanning rivojlanishiga ta'sir etgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Yunonistonda madaniyat va fan rivojlanib Gerodot, Demokrit, Prtagor, Gippokrat, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi olimlar ijod qilganlar.

Miloddan avvalgi VI asrda Kichik Osiyodagi Milet shahri ilm-fan markazi bo'lgan. Kichik Osiyo olimlari Misr va Mesopotamiya olimlarining ilmiy bilimlarini rivojlantirganlar. Ular tabiat va jamiyat hodisalarining sabablarini tushuntirishga harakat qilib, tabiat va hayotning ibtidosini suv, havo yoki olov deb faraz qilganlar.

«Tarixning otasi» deb nom olgan yunonistonlik tarixchi Gerodot (mil. av. V asr) Misr, Bobil, Suriya, Kichik Osiyo va Qora dengiz sohilidagi mamlakatlarga sayohat qilib, o'zining «Tarix» kitobida turli xalqlar haqida ma'lumotlarni yozib qoldirgan.

Yunon olimlaridan biri Demokrit (mil. av. 460-370 yillar) «Hamma narsalar eng mayda zarracha, atomlardan tashkil topgan», - degan fikrni ilgari surgan. U fanning ko'p sohalari bilan shug'ullangan.

Kos orolida tug'ilgan yunon tabibi Gippokrat (mil. av. 460-375 yil) tibbiyot bilimlarini otasi Geraklitdan o'rganadi. U mashhur tabib bo'lib, tibbiyotning barcha masalalari bilan shug'ullangan va ulug' faylasuf ham bo'lgan. U shogirdlari bilan birga 72 kitobdan iborat «Gippokrat tebranishlaroplami» nomli tibbiy asar yozib qoldirgan.

Afinalik faylasuf Suqrot (mil. avv. 441-399 y.) birorta kitob yozmagan. U odam gavjum joylarda shogirdlarini haqiqatni bilishga undab, - haqiqat bahs orqali bilinadi, - degan. Suqrot o'z qarashlarida odamlarni tenglashtirishga qarshi

chiqqani uchun Afina quldorlik demokratiyasi namoyandalariga yoqmagan va tebranishlar o'limga hukm qilishgan.

Makedoniya saroy tabibining o'g'li Arastuni (mil. avv. 384-322 y.) Sharqda «birinchi muallim» deb ataganlar. U juda ko'p asarlar yozib, ilmiy bilimlarni alohida sohalarga bo'lib chiqqan va mustaqil fanlarga birlashtirgan. Arastu Er koinotning markazi deb hisoblagan. Uning mashhur asari «Siyosat»dir.

YUnoniston afsona va rivoyatlar yurti bo'lib, qadimdan adabiyot rivojlangan. «Prometey», «Gerakl», «Didal va Ikar», «Argonavtlar», «Odissey» va «Iliada» kabi afsona va dostonlarda yunonlarning turmush tarzi va tarixi bayon qilingan. «Iliada» va «Odissey» dostonlarini mil. avv. VIII asrda yashagan ko'r baxshi Gomer yaratgan edi. Dostonlarda Troya urushlari hikoya qilinadi. Arxeologlar Gomer dostonlariga asoslanib qadimgi Troya madaniyatini topganlar.

Doston va afsonalar teatr uchun boy ma'lumot bergan. Qadimgi YUnon teatri mil. avv. VI asrlarda qishloq ho'jaligi homiysi, xudo Dionis sharafiga o'tkaziladigan bayramlar vaqtida ijro etiladigan qo'shiqlar va o'yinlar asosida vujudga kelgan. YUnonlar teatrni «katta yoshdagilar maktabi» deyishgan.

Teatr yunonchada «tomoshalar joyi» degan ma'noni anglatadi. Keyinchalik qurilgan YUnon teatrlariga 1725 ming tomoshabin joylashgan.

Teatr san'atining rivoji mashhur yunon adiblari ijodi bilan uyg'un bo'lgan. Adiblar afsona va rivoyatlar asosida tragediyalar yaratganlar. Tragediya yunonchada «echkilar qo'shig'i» degan ma'noni anglatadi.

Mil. av. VI-IV asrlarda Esxil, Sofokl, Evripid tragediyalari Aristofan komediyalarini teatrda tomoshabinlar maroq bilan ko'rishgan. Esxilni «tragediya otasi» deb ataganlar. Uning «Zanjirband Prometey», «Forslar» tragediyalari, Sofokolning «Shoh Edip», «Antigona» tragediyalari mashhur bo'lgan. Sofokol 120 dan ko'proq tragediya yozgan.

Aristofan «Tinchlik», «Suvoriylar» degan komediyalarida urush voqealarini va o'sha davrdagi illatlarni tasvirlagan. Bu ijodkorlarni xalq hurmat qilib Afina teatriga haykallarini o'rnatganlar va «donishmandlik yo'l boshchilari» deb ataganlar.

Qadimgi yunonlarda me'morchilik, haykaltaroshlik va rassomchilik Krit-Minen davrlarida vujudga kelib, keyingi davrlarda rivojlanadi va mil. av. V asrda yuqori pog'onaga ko'tariladi.

Qadimgi yunonlar me'morchilikda ustunli binolar qurishlikni misrliklardan o'rgangan bo'lsada, bu usulni qayta ishlab uchta uslub yaratganlar: doriy, ioniy, korinf uslubidagi binolar. Ular ibodatxona, teatr, saroy va majlis binolariga alohida e'tibor berganlar. Dastlab bunday binolar doriy uslubida ustunlar tagkursiga emas, erga o'rnatilgan. Keyinchalik marmar toshlardan kuchli erkak kishining gavdasiga o'xshash ustundan, ba'zi ustunlar nozik, yuqori qismi gajak-qayrilma, naqshli uslubdagi binolar qurilib, ayol gavdasiga qiyoslangan. Ibodatxonalarning baland poydevorlari bo'lib, ichi va tashqarisi haykallar bilan bezatilgan.

Afina akropolidagi Parfenon, Erehteyon ibodatxonalari yunon me'morchiligining nodir asarlaridan bo'lib, hozirgacha saqlanib qolgan. Parfenon ustunlari doriy uslubda bo'lsada, tarztarovati ioniycha uslubdadir. Uning qarshisidagi Erehteyon ibodatxonasi sof ioniycha uslubda, qiz haykallar ustun vazifasini bajarib, nafis ishlangan.

Mil. av. IV asrda rasm bo'lgan korinfcha uslubdagi ustunlar uzunroq, tagkursisi va qoshi ancha murakkab bo'lib, akanf o'simligi yaproqlari bilan bezatilgan. Afina markazida Lisikrat yodgorlik haykali shu uslubda qurilgan.

Yunon haykaltaroshligi ham mil. av. VI-V asrlarda yuksak darajada rivojlandi. Haykaltaroshlar bu davrda odam gavdasining harakat qilib turgan holatini tasvirlashni bilib olganlar. Miron, Poliklet, Fidiy, Traksitel, Skopas, Lisini kabi haykaltaroshlar yaratgan haykallar jonli harakatli holatda ishlangan.

Yunon rassomchilik san'ati namunalarini kam saqlanib qolgan bo'lsada, asosan ko'za, vaza va sopol idishlar sirtiga rassomlar yunonlar hayotidan olingan ayrim manzaralarni ishlaganlar. Mazkur rasmlar jozibasi bilan diqqatni tortadi.

Ellinizm davrida (mil. av. III-II asrlar) madaniyat xilma-xil bo'lib, asosan ilmfan taraqqiy etdi. Aleksandr Makedonskiy istilo qilgan xududlarga yunon madaniyati kirib borishi bilan birga YAqin va O'rta Sharq mamlakatlari

madaniyatiga uyg'unlashib, madaniyat sintezi yuz berdi. Mamlakatlarni o'zaro aloqalari kengaydi.

YUnon-Makedoniya va Ellinlashgan mahalliy zodagonlar orasida umumyunon tili «Koyne» (umumiy) keng yoyildi. Yangi dunyoqarash falsafiy tus olib kosmopolitizm (dunyo fuqorosi) nomi bilan mashhur bo'ldi.

Iskandariyadagi va Sharqiy O'rta dengiz bo'yidagi boshqa shahar kutubxonalarida Yunoniston va Sharq mamlakatlaridan olib kelingan ilmiy asarlar tebranishlar o'plangan. Iskandariyada teatr, saroy, gimnaziyalar va mashhur Muzey bo'lgan. Muzeyda rasadxona va ulkan kutubxonada 700 mingga yaqin qo'l yozma saqlangan. Shahar oldidagi orolga 140 metr balandlikdagi mayoq qurilgan. Bu mayoq kemalarning gavanga kirish yo'lini ko'rsatib turardi.

Ellinizm davrida fanlar tizimiga asos solindi. Straton xizmati bilan fizika fani paydo bo'ldi. Evklid va Arximed matematikani rivojlantirdi. Aristrax astronomiya sohasiga ulkan hissa qo'shdi. Sharq mamlakatlarida yunon me'morlari, haykaltaroshlar, rassomlar nodir asarlar yaratganlar. Biroq, mil. avv. III-II asrlarda yunon san'atining hususiyatlari o'zgargan. Hukmdorlar saroylari korinfcha uslubdagi ustunlar bilan qurilgan. Tasviriy san'atda odamlarning tashqi qiyofasini va ichki kechinmalarini ko'rsatishga intilishi yangilik edi.

Xulosa

Qadimgi Sharq kishisi sababli natija munosabatlarni tushungan va farqlagan, biroq ularni mujmal va qonunga mos bo'lmagan hodisa sifatida, ko'pchiligi esa shaxsiy qudrat sifatida ongli va ixtiyoriy idrok qiladi. Sabablarni izlashda «qanday» deb emas, balki «kim» deb so'rashadi («hodisada kim aybdor»), «ixtiyoriy, aniq maqsadda harakat qilganni» izlashgan. «Sabablarni» bunday idrok qilish oqibatida mifologik tafakkur ayrim va butuncha, bir-biriga o'xshash har qanday tashqi moslikni qabul qiladi. Funktsional aloqadorlik sifatida makon va zamondagi har qanday bog'liqlik so'zi bilan mifologik tafakkurning fikran bog'liqligi haqida gapirishga imkon tug'iladi. Fikriy bog'liklik bilan o'xshash tafakkur ham aloqador. Qandaydir yangi narsani ko'rib inson o'ziga deydi: «Bu yangi narsa nimaga o'xshaydi?» va unga o'xshash narsani o'zidan va ajdodlari tajribasidan izlaydi. Xususan, «asl namuna» tamoyili keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra hayotdagi barcha muhim narsalar (ehrom, podsho hokimiyati, inson) ilohiy qudratning «asl namunasi» muvofiq yaratilgan.

Olamni mifologik tasavvur qilish uning nihoyatda tartibli, qat'iy ierarxik qurilishida ifodalanib, uning asosi turli xil oppozitsiyalar tizimi hisoblanadi. Aynan shular mifologik ramziy tasniflashdagi dastlabki «poydevor» hisoblanadi (Qarama-qarshi tiplar: yuqori--qo'yi, o'ng-so'l, osmon-er, mag'rib-mashriq, kun-tun, biz-ular, katta-kichik, er-xotin, hayot-o'lim va boshqalar). SHuningdek, o'ng, yuqori, katta, yaqin, o'z, yorug' taomilga ko'ra qarama-qarshilikning musbat ijobiy tomonini, sul, quyi, kichik, uzoq, begona, qorong'i esa salbiy jihatini tashkil qiladi.

Mifologik tafakkurning muvofiq va o'xshash jihatlari uning an'anaviyligi bilan bevosita bog'liq. An'ana bir-biriga yaqin, biroq mohiyatan boshqa bo'lgan hodisalar urf-odat, marosim, ibodat, udum, odob singari faoliyatda namoyon bo'ladi. Bularning bari u yoki bu sinuatsiyadagi aniq axloq dasturiga ega bo'lib, harakatning tebranishlarog'riligini kafolatlaydi, noto'g'ri harakatlarni ogohlantiradi, negaki an'analar negizida sotsiumning katta tajribasi mujassamdir.

Qadimgi Sharq madaniyatida an'analarga asoslanish ustun turadi. Ajdodlar an'anasi, tajribasi mutloq haqiqat kabi baholangan. Mutloq haqiqat hukmronligi

bilan, D.S. Lixachev ta'kidlashicha «odoblilik» bog'liq bo'lgan. Qadimgi Sharq kishisining axloqi harakat va faoliyatda muqaddas an'analarni qayta tiklashga qaratilgan «ilohiy o'rnatilgan» me'yor va qoidalarga borib taqaladi. A.Ya. Gurevich shunday deydi: «Kishilar harakatining ko'kdagi ilohiy timsolga talpinishi ularni iloh bilan bog'lab, axloqda voqelikka aylandi». Kishilarning barcha faoliyati (ishlab chiqarish, jamoatchilik, oilaviy) muqaddas marosimlarda qanchalik ishtirok etishi bilan mazmun kasb etadi. An'anaviy jamiyatda «qadimgi» va «yaxshi» so'zlari sinonim bo'lib, qadimgi ezgulikning kafolatidir. Shuning uchun uy va anjom, kiyim va oziqa ming yillar davomida kam o'zgardi, shuning uchun adabiy janrlar, san'at janrlari ham barqaror bo'lib kelmoqda, yangi ehromlar nafaqat eskisining o'rnida qad rostladi, balki ularning «asl namunasi» qaytadan tikladi. I.V. Klochkov yozishicha, yangi zamon kishilari dunyoni harakatda, rivojlanishida ko'radi, «Evolyutsiya», «taraqqiyot» tushunchalari dunyo qiyofasini yaratish uchun yo'l ochuvchi tasniflar hisoblanadi. Bundan barcha yangilikka zamonaviy jamiyatning ochko'z qiziqishi boshlanadi. Dunyoning boshqacha qiyofasi an'anaviy jamiyat kishilaridan tashkil topadi: qadimgi dunyo yashaydi, biroq o'zgarmay qoladi. Rivojlanish g'oyasi (taraqqiyot yoki inqiroz) ko'rinishidan, uning anglanishishi mutlaqo begona. Dunyo juda qadimdan xudolar belgilagan o'zgarmas tartib bo'yicha yashaydi.

Mifologik tafakkurning o'ziga xos xususiyati shundaki, qadimgi Sharq kishisi o'zini har doim sotsiumning bir qismi deb his qilgan, sotsium esa koinot kuchiga bog'liqlikda, tabiatga aralashgan holda ko'rinadi. Garchi, qadimgi Sharq madaniyatining turli qirralarida shaxsni individuallashtirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, ular har doim individning turmush sharoitlarini belgilovchi asosiy sohalarga nisbatan ikkinchi darajali hisoblangan.

Qadimgi Sharqda makonning paydo bo'lishi chegaralanishi alohida o'rin tutadi. Qadimgi Sharq mifologiyasida kosmogenez jarayoni Xaosning ajralishi sifatida namoyon bo'ladi (Misol uchun, hindlarda Indra haqida mif, Mesopotamiyada Marduk haqida). Tartibli uyushgan makon, betartib makonga qarama-qarshi qo'yiladi. Tabiiyki, tartibli, tashkiliy jihatdan uyushgan makon «yaxshi», «o'z»

makonning, undan tashqarida «begona», «uning» betartib, tashkiliy uyushmagan «xunuk» makoniko‘chmanchilik, ibtidoiylilik dunyosi joylashgan. SHuning uchun san’at asarlarida boshqa xalqlarning o‘ziga xos kiyimi, sochi, turmushi o‘ta diqqat bilan aniq xuddi o‘ziday tasvirlanadi barcha qirrasida qarama-qarshi olamning farqi ta’kidlanadi.

Adabiyotlar

Karimov I. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008

Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. T.: O'zb., 2005.

Karimov I.A. YAngi hayotni eskicha qarash va yondashuvlar bilan qurib bo'lmaydi. T.: O'zb., 2005.

Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zb., 2010

Karimov I.A. BMT Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan sammiti yalpi majlisidagi nutqi. – Xalq so'zi, 2010 y. 22-sentyabr.

Ibrohimov A., Sultonov H., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. T., 1997 30-37, 41-51 – betlar.

Falsafa asoslari (Q. Nazarov va boshqalar). Darslik. T., 2005.

Falsafa (M. Ahmedova va boshqalar). Darslik. T., 2006.

Falsafa: qomusiy lug'at. T.: Sharq, 2004.

Falsafa: qisqacha izohli lug'at. T.: Sharq, 2004.

SHermammedova.N. Falsafa. O'quv-uslubiy majmua. "Noshir" T.: 2012

Tulenova K.J. va boshqalar. Falsafa. O'quv-uslubiy majmua. TDPU. 2012